

Кроме обычного визуального исследования деревянные артефакты были изучены на предмет определения сырья для каждого вида изделия. Диагностика древесины проводилась по особенностям ее микроструктуры.

Исследованный набор деревянной утвари из Чернигова является традиционным для древнерусской материальной культуры. Среди находок представлена продукция домашнего ремесла (остатки ткацкого станка, долбленые тарные емкости) и профессиональных ремесленников (точеные, резные и бондарные изделия). Они были изготовлены из местных пород дерева: сосны (*Pinus sylvestris*), дуба (*Quercus* sp.), клена (*Acer* sp.), липы (*Tilia* sp.), тополя/осины (*Populus* sp.), ивовых (*Salicaceae*). При использовании разных пород дерева учитывались его свойства и их соответствие изделиям с разными функциями.

M.S. Sergeeva, O.Ye. Chernenko

WOODWORK FROM ANCIENT RUS CHERNIHIV (materials of excavations on the territory of Chernihiv dytynets in 2006)

The article deals with the analysis of woodwork found in one of the structures on the territory of Chernihiv dytynets in 2006. The stratigraphic data allow the authors to interpret the structure as a recessed part (basement) of a large building. It can be dated within the 13th century. Wooden objects found in the filling of the building included a chiseled dish, fragments of other chiseled and carved vessels, two hollowed containers, the bottom of the cooperage vessel, fragmented products made of bark, a spoon, and the remains of a loom. Some details of construction of the building were also found.

Besides the usual visual examination, wooden artifacts were studied to determine the feedstock for every kind of product. Diagnosis of timber was conducted based on the specifics of its microstructure.

The investigated set of wooden utensils from Chernihiv is traditional for Ancient Rus material culture. Among the findings are the products of home crafts (remains of loom and hollowed containers) and professional artisans (chiseled, carved and cooperage products) are both presented. They were made of local wood species, such as: pine (*Pinus sylvestris*), oak (*Quercus* sp.), maple (*Acer* sp.), lime (*Tilia* sp.), poplar/aspens (*Populus* sp.), and willow (*Salicaceae*). When using different species of wood, their properties and their conformity to products with different functions were taken into account.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ МАТЕРІАЛ ІЗ РОЗКОПОК МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДОБИ ЛУКА (КУЧАРИ)

Охарактеризовано антропологічний матеріал із могильника давньоруського часу Лука (Кучари) та подано результати зіставлення його з хронологічно близькими популяціями.

К л ю ч о в і с л о в а: Подніпров'я, Київська Русь, давньоруське село, антропологія, краніологія.

Зазвичай антропологічні колекції давньоруської доби поповнюються матеріалами, що належали міським жителям. Оскільки антропологічні рештки із сільських могильників представлені у незначній кількості, то жваве зацікавлення викликає залучення до наукового обігу серій, походження котрих можна пов'язати з мешканцями сіл. Особливо це стосується антропологів, які займаються етнічною (расовою) антропологією. В етнічній антропології уявлення про склад населення окремих регіонів ґрунтується саме на сіль-

ських мешканцях, адже вважається, що вони якнайкраще репрезентують автохтонні лінії розвитку. Інша справа, що села давньоруської доби були різними (родові, приватні, княжі). Історія формування та склад населення цих сіл могли суттєво відрізнитися.

У 1989—1991 рр. сектором охорони пам'яток археології Управління культури Київського обласного управління культури проводилися охоронні розкопки давньоруського ґрунтового могильника біля с. Лука Києво-Святошинського р-ну Київської обл. (Серов 1989; Серов, Левада, Максюк 1990; Серов, Циндровская 1991). На думку дослідників, мо-

© Т.О. РУДИЧ, 2016

гильник належав літописному с. Кучари, що вперше згадується в 1150 р. (Серов 1991). Цей населений пункт, як вважають автори розкопок, був приміським селом давнього міста Білгорода. Поселення знаходилося на протилежному до Білгорода мисі лівого берега р. Ірпінь, який сформований цією річкою та безіменним струмком і має назву «Урочище Кочур». Давньоруське кладовище площею 0,5—0,8 га розташовано зі сторони поля.

Під час розкопок могильника відкрито 41 поховання. Більшість похованих лежали в сонових домовинах і були обернуті головою на захід або на південний захід. Померлі мали різне положення рук: обидві руки на животі, одна рука на животі, а інша — на грудях, одна кисть на грудях, а інша — притиснута до плеча, обидві руки притиснуті до плечей. Загалом, положення рук покійних не мало чіткої стандартизації. За наявності поодиноких поховань, решта розташовувалися групами по 5—6 одиниць. Поховання розміщувалися в один або два ряди. До скупчень, поряд із дорослими, входили дитячі кістяки. На думку авторів розкопок, такі скупчення поховань, здійснені в різний час та зафіксовані на різній глибині, були сімейними ділянками.

Серед поховального інвентарю знайдено срібні та бронзові скроневі кільця в півтора оберту, намисто, ножі, бойову сокиру, кераміку. Археологічний матеріал дозволив авторам розкопок датувати могильник XI — початком XII ст.

Короткий опис антропологічного матеріалу, статеві-вікові визначення та попередню загальну характеристику матеріалу здійснено П.М. Покасом. Ці дані як додаток було включено до археологічного звіту (Покас 1991). За результатами дослідження матеріалів перших двох років розкопок, автором простежено краніологічні паралелі в матеріалах древлянської збірної серії, опублікованої Г.Ф. Дебецом (1949), що об'єднувала матеріали з території древлян і волинян. На жаль, передчасна смерть завадила П.М. Покасу здійснити аналіз серії за повною краніологічною програмою та опублікувати результати цих досліджень.

Частина матеріалів із могильника Лука (Кучари) за одонтологічною програмою опрацював С.П. Сегеда. Індивідуальні одонтологічні характеристики долучено до археологічного звіту, а середні одонтологічні характеристики серії Лука були опубліковані та використувалися С.П. Сегедою як порівняльний матеріал (Сегеда 2003). Автор наголошував на на-

явності східного компонента у складі населення групи.

Матеріали із розкопок могильника зберігаються в антропологічних фондах Інституту археології НАН України. Кісткові рештки знаходяться у стані середньої та поганої збереженості, до того ж їх децю пошкодили під час кількарязового перевезення фондів. Автору даного тексту довелося в окремих випадках провести реставраційні роботи, зробити опис сучасного стану матеріалів, а також здійснити краніологічні та остеологічні виміри кісток колекції. Опис та виміри матеріалів проведено за методиками вітчизняної антропологічної школи в палеоантропологічній лабораторії Інституту археології НАН України (Алексеев, Дебеч 1964; Алексеев 1972; Buikstra, Ubelaker 1994; Ferembach, Schwidetzky, Stloukal 1980).

Опис матеріалу в сучасному стані, виміри індивідуальних розмірів черепів, виміри кісток посткраніального скелета підготовлено до друку, але їх публікація вимагає значного обсягу, тому планується видання окремої статті. У даній статті наведено інформацію про основні, найбільш таксономічно важливі, середні характеристики серії (табл. 1) та акцентовано увагу на міжгруповому аналізі.

Краніологічна характеристика серії. Чоловіча серія з могильника Лука характеризується довгою, вузькою, високою, доліхокранною за формою, черепною коробкою. Група має середньоширокий лоб, кут лоба наближений до прямого. Наявне середньошироке, низьке обличчя. За покажчиком — мезен. Обличчя має горизонтальне профілювання, яке різко профільоване на середньому й на межі з помірним на верхньому рівні. Присутній великий кут обличчя. Орбіти — широкі, середньовисокі, низькі за покажчиком. Середньовисокі, вузький ніс має середньоширокий покажчик. Кут виступу кісток носа знаходиться на межі середніх та великих значень. Наявне високе перенісся.

Серія належить до великої європеїдної раси. Виняток становить лише мезокранний широколиций череп з істотно сплюсненим обличчям на верхньому й середньому рівні, зі слабким виступом кісток носа (п. 40). У цьому випадку ми маємо справу з рисами, що склалися в монголоїдний комплекс, хоча це, скоріше за все, метисна форма.

Жіноча серія з могильника Лука характеризується доліхокранною за формою, довгою, вузькою, середньовисокою черепною коробкою. Лоб — середньоширокий, кут лоба наближений до прямого, обличчя має середні

розміри. Наявне різке горизонтальне профілювання обличчя. Орбіти — широкі, низькі за абсолютними розмірами та показчиком. Середніх розмірів ніс виступає добре, наявне високе перенісся.

У першу чергу відзначимо, що жіноча й чоловіча серії з Луки істотно відрізняються від мезокранних, мезоморфних серій сільських могильників із полянських територій, які мають тенденцію до вузьколицьості. Наймовірніше, населення з Луки мало інші генетичні витоки.

Міжгруповий краніологічний аналіз. У міжгруповому аналізі в краніології використовують як типологічний, так і статистичний методи, кожен з яких має свої недоліки та переваги. Для роботи з матеріалами давньоруської доби у Східній Європі використовується стара, але добре апробована типологія, яку створила Т.І. Алексеева (Алексеева 1973). Вона основа-

на на інформації про черепний показчик, ширину обличчя, кут носа, носовий показчик. У формуванні типології використовувалися чоловічі серії з міських могильників.

За цією типологією, серія з Луки за показниками не відповідає ідеально жодній із рубрик. Серію можна зарахувати до доліхокранного умовно широколицього типу, до якого дослідниця хароховує волинян та полоцьких кривичів. Однак чоловіча група з Луки має менш виступаючий, вузький ніс, тобто за двома іншими типологічними ознаками не потрапляє до цієї рубрики.

Звернімося до статистичних методів. Для того щоб визначити місце, яке посідає поховане на давньоруському могильнику Лука (Кучари) населення серед більш ранніх та синхронних за часом популяцій, було проведено зіставлення середніх розмірів нашої серії з низкою краніологічних груп за допомогою методів ба-

Таблиця 1. Середніх вимірів чоловічих та жіночих черепів із розкопок могильника давньоруської доби біля села Лука (Кучари)

Ознаки за Мартіном	Чоловіки			Жінки		
	N	Min—Max	M	N	Min—Max	M
1. Поздовжній діаметр	10	173—196	188.1	10	171—192	180.2
8. Поперечний діаметр	11	128—148	137.7	7	129—139	132.4
17. Висотний діаметр b-br	10	131—147	138.4	5	126—132	126.6
9. Найменша ширина чола	8	92—104	98.8	10	89—102	94.6
45. Діаметр вилиць	7	128—144	134.3	7	120—126	124.7
48. Верхня висота обличчя	9	61—75	68	4	65—67	66.25
54. Ширина носа	11	22.5—26	24.14	8	22—26	24.13
55. Висота носа	10	46—56	51.2	8	47—51	49.1
51. Ширина орбіти	10	39—46	42.8	8	38—43	41.3
52. Висота орбіти	10	29—32.5	30.95	9	30—35	32.4
32. Кут лоба (nasion-met.)	7	81—88	84.14	2	87—92	89.5
77. Назомалярний кут	8	136—146	140.4	8	133—142	138.2
Zm. Зигмаксиллярний кут	7	112—141.2	123.6	4	117—124	120.8
72. Загальний кут обличчя	7	84—90	85.7	2	87—90	88
75.1. Кут кісток носа	7	12—39	28.4	3	20—37	26.33
FC. Глибина іклової ямки	6	2—5	4	4	2.5—6	4
Показчики:						
Черепний	9	70.7—77.12	73.4	8	69.5—78.2	73.5
Верхньолицевий	7	46.7—58.5	51.7	4	51.2—52.38	51.7
Носовий	9	43.7—51.1	47.3	7	43.1—54.1	48.4
Орбітний	9	68.1—77.4	71.4	7	69.7—85	79
Симотичний	9	33.3—71.7	52.1	8	25—70	45.8
Максілофронтальний	8	25.5—60.6	47.37	7	30.4—52.9	42.1
Дакріальний	8	20—86.8	57.36	6	37.5—69.5	54.6

гатовимірної статистики (Дерябин 1982). Використано пакет програм *Systat*.

За допомогою різних статистичних методів (факторний, кластерний, Пенроуза) групу, що знаходиться на давньоруських, слов'янських землях, розглянуто серед кола хронологічно близьких східнослов'янських серій та в ширшому колі слов'янських серій.

За результатами факторного аналізу, до якого залучено збірні серії східних, західних та південних слов'ян із різних територій, група з могильника Лука зайняла крайню позицію (найближчою до неї виявилася серія волинян). Залучення саме збірних серій із різних слов'янських племінних територій дозволяє орієнтовно визначити загальний напрямок зв'язків та понизити статистичну похибку. Крайню позицію серед слов'янських популяцій група займає у результаті низького черепного показника, високого черепа та низьких орбіт. Крайнє положення груп у міжгруповому аналізі, як правило, вказує на те, що серія сформувалася на основі популяцій, які не були залучені до статистичного аналізу, або має істотну домішку вихідців з іншого етнічного середовища. Результати аналізу вимагали наступного кроку — розширення, залучених для порівняння, кола популяцій.

Відомо, що в антропології статистичні методи в етнокультурних побудовах використовуються для перевірки наукових гіпотез або їхньої ілюстрації. Опрацювавши матеріал із могильника Лука, перші його дослідники П.М. Покас (за матеріалами краніології) та С.П. Сегеда (за матеріалами одонтології) отримали розбіжні висновки. П.М. Покас бачив основу популяції в древлянських землях, а С.П. Сегеда ставив акцент на східних (тюркських) біологічних зв'язках. Такі розходження цілком допустимі, оскільки вважається, що саме зуби надають найдавнішу інформацію. До того ж існують розбіжності в принципах формування самих груп. Краніологи розглядають окремо чоловічі та жіночі вибірки черепів із могильника, причому донедавна пріоритет надавався вибіркам із чоловічих черепів. Однак чоловічі та жіночі частини популяції можуть мати різне походження та інколи демонструвати діаметрально протилежний напрямок зв'язків.

Одонтологи ж характеризують матеріал сумарно — за чоловічими, жіночими та дитячими показниками. Тут на середнє значення впливає та частина популяції, рештки якої збереглися краще. З огляду на те, що тривалість життя жінок у давнину була меншою, а інфор-

мацію краще отримувати із зубів молодих особин, характеристики окремих збірних одонтологічних серій базуються переважно на жіночих кістках. Саме на результатах аналізу зубів із жіночих та дитячих поховань С.П. Сегеда визначає східну складову серед решток із могильника Лука (Сегеда 1991).

У цій ситуації пріоритетним визначено дослідження краніологічного матеріалу щодо східного напрямку антропологічних зв'язків давнього населення. За краніологічною традицією окремо досліджувалися чоловічі та жіночі рештки.

Чоловіки. Перш за все, до аналізу було залучено збірні серії чоловічих черепів зі східнослов'янських територій. Ці серії сформовано виключно з матеріалів із сільських могильників. Збірні серії X—XIII ст. репрезентують території різних племен: полян київських (Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988), полян переяславських, дреговичів, кривичів (ярославських, костромських, смоленських, тверських і володимирських), в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева 1973), древлян-волинян (Дебец 1949; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Антропологія салтівського кола представлена вибірками черепів із могильників Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторові 1984), Салтів (Алексеев 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990). До аналізу залучено матеріали з могильників Волзької Болгарії — Чотирьохугольника (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), Великих Тарханів (Акімова 1964). Антропологію середньовічних аланів репрезентували черепи з Дуба-Юрта, Змійської, Мощової Балки (Алексеев, Гофман 1984; Герасимова 1996, с. 157—167). Населення південних районів України представлено могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), а також збірними групами печенігів, половців та кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003). Ще одну половецьку серію залучено з території Калмикії (Шевченко 1980).

Групи порівнювалися методом головних компонент за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигмаксиллярний кути, кут лоба, загальний кут обличчя, кут кісток носа, черепний, носовий та

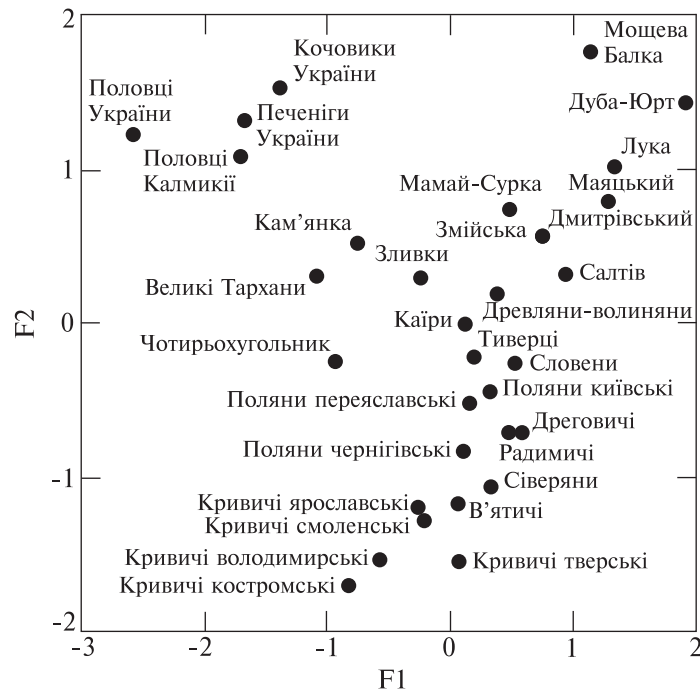

Рис. 1. Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих серій

орбітний показники, дакріальний і симотичний показники.

Після факторизації кореляційної матриці визначено два головні фактори з власною вагою понад 1,0.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) має за фактором 1: висота черепа, кут кісток носа, кут лобної кістки, дакріальний показник, а найбільші від'ємні — назомаллярний і зигомаксилярний кути, черепний та орбітний показники. Вони складають 39,9 % сукупності. За фактором 2 найбільші додатні навантаження становлять ширина лоба, ширина та висота обличчя, загальний кут обличчя, симотичний показник, а від'ємні — носовий показник. Їхня сукупність — 21,4 %.

За результатами аналізу сукупність чоловічих серій було розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії розміщені у межах двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 1).

Чоловіча група з могильника Лука значно відхилилася від східнослов'янського масиву, перш за все, за ознаками, які становлять навантаження на фактор 2.

Могильник Лука розташований у колі серій, що пов'язані з групами салтово-маяцької культури: Маяцьке, Дмитрівський могильник, Салтів. Ці групи ототожнюють переважно з аланами та окремими аланськими групами Північного Кавказу (Дуба-Юрт, Змійська).

Таким чином, за краніологічними матеріалами східну антропологічну підоснову (в її, як вважається, аланській моделі) було чітко зафіксовано в чоловічій частині популяції.

Жінки. Перш за все, до аналізу було залучено збірні серії жіночих черепів зі східнослов'янських територій. Ці серії сформовано виключно з матеріалів із сільських могильників. Збірні серії X—XIII ст. репрезентують території різних племен: полян київських (Алексеева 1973; Козак 2000), полян чернігівських (Алексеева 1973; Покас 1988), полян переяславських, дреговичів, кривичів (ярославських, костромських, смоленських, тверських і володимирських), в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексеева 1973), древліан-волинціан (Дебец 1949; Рудич 2003), тиверців (Великанова 1975).

Антропология салтівського кола була представлена вибірками черепів із могильників Зливки (Наджимов 1955), Маяцький (Кондукторові 1984), Салтів (Алексеев 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990). До аналізу залучено матеріали з могильників Волзької Болгарії — Чотирьохугольника (Герасимова, Рудь, Яблонский 1987), Великих Тарханів (Акимова 1964). Антропологию середньовічних аланів репрезентували черепи з Дуба-Юрта, Змійської, Мощової Балки, Гамівської ущелини, Черкесії (Алексеев, Гофман 1984; Герасимова 1996, с. 157—167). Населення південних районів України представлено могильниками

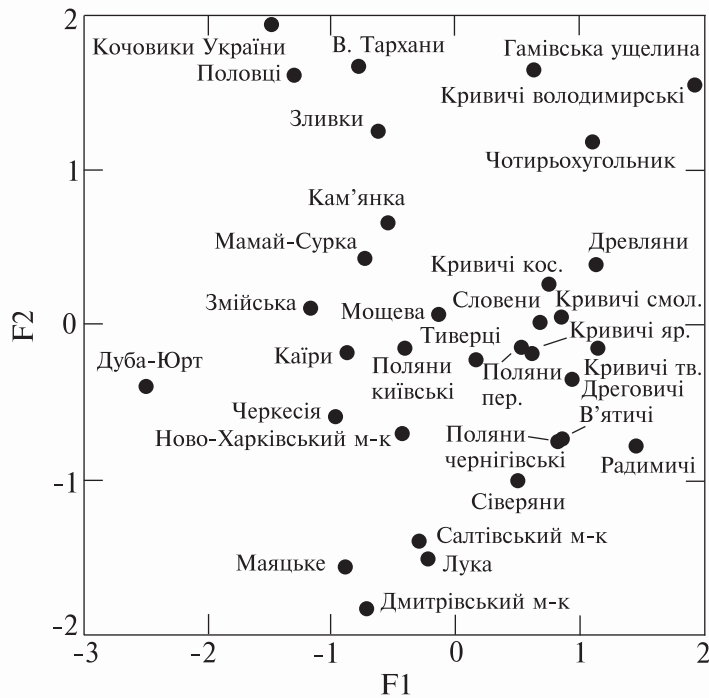

Рис. 2. Результати міжгрупового факторного аналізу жіночих серій

осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зіневич 1960), Мамай-Сурка (Литвинова 2012), а також збірними групами половців та кочовиків Півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003). Також залучено хронологічно близький Ново-Харківський могильник, населення якого вважається змішаним (Алексеева, Козловская 2002).

Групи порівнювалися за низкою таксономічно важливих ознак: ширина та висота обличчя, ширина лоба, висота черепа, назомалярний та зигомаксиллярний кути, кут кісток носа, черепний, носовий та орбітний показники.

Після факторизації кореляційної матриці визначено два головні фактори з власною вагою понад 1,0.

Найбільші додатні навантаження (після варімаксної ротації) наявні за фактором 1 — носовий показник, а найбільші від'ємні — мас висота обличчя, назомалярний кут та орбітний показник. Вони складають 26,4 % сукупності. За фактором 2 найбільші додатні навантаження мають черепний показник, ширина та зигомаксиллярний кут обличчя, а від'ємні — носовий показник. Вони складають 26,4 %.

За результатами аналізу сукупність жіночих серій було розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії розміщено у межах двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 2).

Жіноча група з могильника Лука значно відхилилася від східнослов'янського масиву (найближчими є сіверянки та чернігівські полянки), перш за все, за ознаками, які складають навантаження на фактор 2.

Жіноча серія з Луки виявилася максимально наближеною до серії із Салтова. З одного боку вона близька до решток жінок із могильників салтівської культури Маяцький та Дмитрівський, а з іншого — до збірних жіночих груп сіверянок і чернігівських полянок.

Таким чином, жіночі матеріали демонструють зв'язки з Лівобережжям (салтово-маяцька культура та слов'янські серії цих земель).

Одونتологія. Міжгруповий аналіз. Незважаючи на численність краніологічних матеріалів у колекціях давньоруської доби, за одонтологічними програмами було опрацьовано лише декілька серій із території України. Одонтологічні дослідження, на відміну від краніологічних, не надають можливості для тонкої диференціації антропологічних масивів і грубіше відображають наявність давніх антропологічних зв'язків.

С.П. Сегеда відзначив як гетерогенність давньоруського населення Середнього Подніпров'я, так і його приналежність до різних одонтологічних типів. Збірні давньоруські серії з Києва, Любеча (за матеріалами Р. Гравере), правобережних сільських могильників Григорівки та Бучака автор ототожнив із се-

редньоєвропейським одонтологічним типом, який найбільш розповсюджений і серед сучасного населення цих територій.

Російський антрополог О.О. Зубов припустив, що середньоєвропейський одонтологічний тип відображає ознаки єдиного субстрату, на базі якого сформувалися фізичні особливості балтських та слов'янських народів (Зубов 1987, с. 4).

Дещо інших поглядів дотримувалася відомий антрополог Р. Гравере, яка пов'язувала наявний серед балтів та слов'ян середньоєвропейський одонтологічний тип зі збереженням в їхньому складі давнього субстратного населення (Гравере 1999). На території Східної Європи тип фіксується ще на могильниках доби мезоліту-неоліту України та Прибалтики.

С.П. Сегеда дослідив матеріали з могильника Лука за одонтологічною програмою. Визначено погану збереженість зубів, зафіксовано значну зношеність, руйнацію унаслідок карієсу та інших хвороб (більше 50 % вибірки). Проте досліднику вдалося сформувати серію та простежити риси двох типів. Один із них визначено, як середньоєвропейський (середній рівень редукції першого нижнього моляра, середньовисокий відсоток горбика Карабеллі та варіанту II другої борозни метаконіда, відсутність лопатоподібних форм верхніх різців та невисока частота балів (4—6) затікання емалі). Другий одонтологічний тип був визначений дослідником, як південний грацильний (більший відсоток дистального гребня тригоніда, колінчатої складки метаконіди та шестибугоркових форм першого нижнього моляра).

Якщо середньоєвропейський одонтологічний тип найбільш поширений серед балтів та частково слов'янських груп населення доби середньовіччя, то південний грацильний тип у кінці I — початку II тис. побутував серед популяцій салтово-маяцької культури, середньовічних кочовиків та окремих слов'янських груп.

Таблиця 2. Розподіл матеріалу з могильника Лука за статтю та віком

Вік	Діти	Чоловіки	Жінки
Infantilis 1	3		
Infantilis 2	3		
Juvenis	3		
Adultus		4	7
Maturus		11	6
Senilis		—	1

Для об'єктивізації результатів дослідження ми звернулися до статистичного аналізу. Для міжгрупового факторного аналізу було залучено одонтологічні матеріали давньоруської доби території України із сільських могильників Середнього Подніпров'я: Лука (Сегеда 2001), Липове (Гравере 1999), Григорівка-Бучак, Козаровичі, міст Києва та Любеча (Гравере 1999), давньоруського населення Галича (Сегеда 2001), двох середньовічних могильників території Польщі (Piontek, Ivanek, Segeda 2008), дві серії кривичів, три серії словен новгородських, сім серій балтів, групу лівів, групу весі, слов'яно-фінське населення Іжорського плато (Гравере 1999), серії салтово-маяцької культури із Салтова, Дмитрієвського могильника, могильника Маяки, Зливки, Великі Тархани, а також серії з Благовіщенки та Кам'янки (Сегеда 2001).

Серії порівнювалися за наступними ознаками: лопатоподібність, горбик Карабеллі, форма першого нижнього моляра, форма другого нижнього моляра, дистальний гребінь тригоніда, колінчата складка метаконіда, варіант 2 впадіння другої борозни метаконіда на першому нижньому молярі. Відбір ознак був, певною мірою, зумовлений відсутністю в окремих публікаціях інформації по деяким ознакам.

Після факторизації кореляційної матриці виділилося два фактори, які описують 60,3 %.

За фактором 1 (38,02 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження несуть такі ознаки: відсоток лопатоподібності, дистального гребеня тригоніда, колінчатої складки метаконід, а від'ємні — горбик Карабеллі. За фактором 2 (22,3 % загальної мінливості) найбільші додатні навантаження представлені відсотком шестигорбкових форм на першому нижньому молярі та чотирьохгорбкових форм на другому нижньому молярі, а від'ємні — відсоток чотирьохгорбкових форм на першому нижньому молярі.

Найбільш чіткий розподіл на східну та західну антропологічну складову виявили ознаки, що мають навантаження на факторі 1.

За результатами аналізу, сукупність серій розподілено за навантаженнями двох факторів. Усі серії було вписано в простір двох головних факторів поліморфізму за факторними вагами (рис. 3).

Серія із могильника Лука потрапляє до блоку груп, що мають чіткий східний комплекс характеристик. Вона знаходиться в колі між Дмитрівським, Великим Тарханським та Маяцьким могильниками.

Також цей варіант аналізу добре демонструє неможливість вирішення всіх проблем форму-

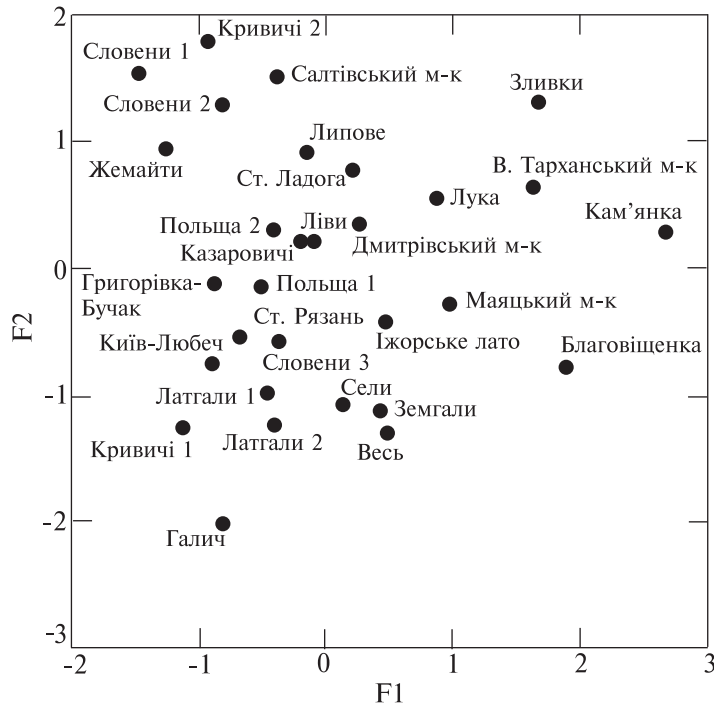

Рис. 3. Результати факторного аналізу одонтологічних серій давньоруської доби та хронологічно близьких груп сусідніх територій

вання населення Середнього Подніпров'я виключно в колі слов'янського масиву.

Підсумуємо результати статистичних аналізів краніологічного та одонтологічного матеріалів, які дають найбільшу інформацію для етнічної антропології.

Обробка незначного за кількістю матеріалу з могильника Лука (Кучар) дозволяє розширити уявлення про антропологічний склад населення Київської землі давньоруського часу. Нині в антропологічних матеріалах саме цього могильника найяскравіше виявляються зв'язки окремих популяцій регіону зі східними (або степовими) групами. Причому східний напрямок зв'язків, за матеріалами краніології, демонструє як чоловіча, так і жіноча частина популяції. Східний напрямок зв'язків популяції Лука (Кучар) яскраво репрезентують і матеріали одонтології. Саме у матеріалах одонтології він найбільше яскравий, а одонтологія, як вважається, відображає давнішу інформацію.

Важливим моментом є те, що краніологічна серія з могильника Лука (Кучар) виявляє значну статистичну подібність (при використанні різних методів та залученні різної кількості таксономічно важливих ознак) до окремих хронологічно віддалених серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя. Маємо на увазі, у першу чергу, могильники Салтів, Дмитрівський, Маяцький

та Ново-Харківський. Ці групи розглядаються антропологами як такі, що мають аланську основу, хоча болгарська складова, наприклад у Салтові, добре помітна також.

Аланські серії доби середньовіччя з різних територій не характеризуються тенденцією до різкої доліхокранії, як у випадку з могильником Лука, та мають вужче обличчя. Яскраво виражена доліхокранія властива хіба що чоловічій серії з північнокавказького Дуба-Юрта (чоловіки) та з Маяцького (жінки). У той же час маємо широку смугу слов'янських територій (волинян, полоцьких кривичів, дреговичів, радимичів, сіверян), де доліхокранія характеризує чоловічі, а в трьох останніх — і жіночі збірні серії. В антропології побуває думка, що, наймовірніше, ми маємо справу з групами, що сформувалися на балтській антропологічній основі. Саме балти I — початку II тис. мали найменший в Європі черепний показник.

У середньому вираженні серія з Луки характеризується поєднанням високої черепної коробки та низьких (за показником) орбіт. Саме таке специфічне поєднання притаманне більшості балтських груп та не є характерним для південних та східних популяцій (хоча трапляються і винятки — аланська серія з Дуба-Юрта).

Взявши до уваги морфологію популяції, статистичний аналіз чоловічої та жіночої групи, а також дані одонтології, ми схилиємося

до думки, що предки населення з могильника Лука могли сформуватися в контактній зоні, де побутували носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу.

З огляду на зазначене, увагу привертає, передусім, територія Лівобережжя та зона розповсюдження волинцевської культури. У цій культурі археологами зафіксовано присутність, окрім слов'янських елементів, ще й балтських, іранських та тюркських складових. На жаль, волинцевська культура, як і культури, котрі її змінили на цій території, антропологічно не представлена.

Скоріше за все, населення салтово-маяцької культури також перебувало під впливом балтів і слов'ян. Маємо на увазі біологічний аспект, але тема, на жаль, не розроблена. Таким чином, предки людей, які поховані в могильнику Лука (Кучари), могли походити з північних районів розповсюдження салтово-маяцької культури або з контактної зони.

Можливо, саме вихідцям із цих територій с. Кучари (назва зафіксована в літописі під 1150 р.) й уроч. Кочур завдячують своєю назвою. Назва має витоки в східних мовах. «Кьочері» у кримськотатарській мові означає несида, схильний кочувати. «Кьоч» — переїздити, кочувати. На території Криму існують топоніми Кучарі-Чокрак, Кучарі-Чешме (Бушаков 2003, с. 111; Тищенко 2010, с. 110). Нагадаємо, що Крим належав до зони розповсюдження салтово-маяцької культури.

Демографія. Антропологічна серія з могильника Кучари хоча й невелика, але ми можемо отримати певну демографічну інформацію (табл. 2).

Використано статеві-вікові визначення П.М. Покаса (Покас 1991). Дослідник працював у польових умовах і користувався більшою кількістю матеріалу, аніж та, що збереглася до цього часу, тобто він мав більше шансів, щоб отримати об'єктивні результати (Покас 1991).

Кількість чоловіків складає трохи більше половини від загальної кількості дорослих осіб, стать яких можна було визначити. Співвідношення кількості чоловічих та жіночих скелетів у вибірках значно варіюється. За матеріалами зі слов'янських могильників доби Київської Русі індекс маскулізації дорівнює: Григорівка — 1,33, Бучак — 3,27 (Козюба 2001), для матеріалів Подесення — 1,5 (Покас 1988). У могильниках салтово-маяцької культури співвідношення жіночих та чоловічих скелетів становить: Дмитрівське — 1,1, Маяцьке — 1,07 (Бужилова 1995, с. 106).

Показник дитячої смертності за матеріалами з могильника дорівнює 15,78 %. Показник для цього хронологічного зрізу — невеликий. За західноєвропейськими письмовими джерелами, які охоплюють період від кінця I тис. до середини II тис., рівень дитячої смертності становив близько 50 % (Бессмертний 1991, с. 48, 49).

Рівень дитячої смертності за матеріалами зі слов'янських могильників мав порівняно низький відсоток: Козаровичі — 21,9 %, Бучак — 13,1 %, Григорівка — 34,1 %, Київ — 15,8 % (Козюба 2001, с. 33). У могильниках салтово-маяцької культури він складав: Дмитрівський — 34,4 %, Маяцький — 20,5 % (Бужилова 1995, с. 106).

50 % дітей із могильника Лука померли у першому дитячому віці, а 50 % — у другому дитячому віці. Поховання новонароджених та дітей віком до трьох років відсутні.

Показником добробуту та економічного розвитку населення є середня тривалість життя або середній вік смерті. Середній вік смерті досить об'єктивно характеризує тривалість життя групи.

Середній вік смерті чоловіків за матеріалами з могильника Лука становить 40,16 років, жінок — 33,64 %, а сумарно — 37,1 %.

Тривалість життя жінок, порівняно з чоловіками, менша, що характерно для середньовіччя. Це пов'язано зі значною смертністю жінок у фертильному (дітородному) віці та поганими санітарними умовами життя.

Для порівняння слід зазначити, що середній вік смертності населення, яке залишило територіально близькі до Луки слов'янські могильники, становить: Козаровичі — 38,9 років (чоловіки), Григорівка — 31,6 років (чоловіки) і 30,2 років (жінки), Бучак — 35,6 років (чоловіки) і 39 років (жінки), Київ (Щекавиця) — 40 років (чоловіки) і 30,1 років (жінки) (Козюба 2001, с. 36).

Посткраніальний скелет та інші спостереження. Зафіксовано непоганий стан збереженості кісток посткраніальних скелетів. Деякі з них було можливо частково відреставрувати та зробити заміри.

Зріст людей із могильника Лука розраховано за допомогою декількох формул, що дають, як відомо, різні результати. За формулою Троттер-Глезер, що розроблена для високорослих груп, за середніми показниками зріст чоловіків із могильника становить 168,40 см, а жінок — 161,13 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна (Martin 1928), що були розраховані з урахуванням усіх расових груп, чоловіки відзначаються середнім ростом, а жінки належать

до категорії високорослих. Різниця зросту між чоловіками та жінками дещо менша від норми, встановленої Р. Мартіном (10—12 см).

Для порівняння: зріст чоловіків із сільського могильника Григорівка за формулою Троттер-Глезер становив 166,9 см, а жінок — 157,2 см (Козак 2005). У різних могильниках Києва показник зросту вкладається в межі 168,9—174,0 см для чоловіків і 157,1—158,7 см для жінок (Козак 2010).

Добре розвинений рельєф у місцях кріплення м'язів до довгих кісток, особливо в чоловіків, відображає значні фізичні навантаження. На двох кістках, які, на жаль, представлені не повністю, виявлено «ознаки вершників», тобто людини, яка тривалий час перебувала в сідлі.

На кістках зафіксовано травми, але антропологи не завжди чітко можуть визначити, чи вони були побутові, а чи з'явилися унаслідок збройних конфліктів. Однак це тема для окремої роботи, яку бажано, щоб виконали спеціалісти в галузі палеопатологій.

Скоріше за все, популяція прожила в реаліях, які були далекими від пасторальних. У могильнику серед інвентарю виявлено бойову сокиру (п. 8), ножі (за інформацією дослідників, один з них був знайдений у кулаці людини з поховання 20).

Висновки. Таким чином, публікація невеликого за кількістю матеріалу з могильника Лука (Кучари) дозволяє розширити наші уявлення про антропологічний склад населення Київської землі давньоруського часу. На сьогоднішній день у антропологічних матеріалах саме цього могильника найбільш яскраво виражені зв'язки окремих популяцій регіону зі східними (або степовими) групами. Причому східний напрямок зв'язків за матеріалами краніології демонструє як чоловіча, так і жіноча частина популяції. Східний напрямок зв'язків популяції Лука (Кучари) яскраво демонструють і матеріали одонтології. Насамперед це стосується серій салтово-маяцької культури лісостепової зони Лівобережжя (Салтів, Дмитрівський, Маяцький, Ново-Харківський), які мають аланську основу.

Зважаючи на морфологію, одонтологічні дані, статистичний аналіз чоловічої та жіночої груп, ми схилиємося до думки, що предки населення з могильника Лука могли походити з контактної зони, де були представлені носії салтово-маяцької культури та східнослов'янських груп, які мали балтську біологічну основу або були власне балтами (можливо, зони розповсюдження волинцевської культури).

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1966.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Бужилова А.П. Древнее население (палеопатологические аспекты исследования). — М., 1995.

Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. — М., 1991.

Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 80—94.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. — М.; Л., 1948. — Том 4. (ТИЭ: Новая серия. — 1948).

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Зубов А.А. Предисловие // Гравере У.Р. Этническая одонтология латышей. — Рига, 1987.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. — М., 2000. — Ч. 2. — С. 243—260.

Козак А.Д. Древнерусское население Григоровки по материалам могильника // Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка. — К., 2005.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. — К., 2010.

Козюба В.К. Історико-демографічна характеристика давньоруської сім'ї (за матеріалами історичних та археологічних джерел) // Археологія. — 2001. — № 1. — С. 29—41.

Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988. — С. 118.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребенных // НА ІА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antīqa. — 2003. — № 5—6. — С. 202—214.

- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения древнерусского города (по материалам из раскопок Галича) // Вестник антропологии. — 2011. — Вып. 19. — С. 182—200.
- Сегеда С.П.* Антрополого-одонтологическая характеристика краниологической серии из древнерусского могильника у с. Лука // НА ИА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект. — К., 2001.
- Серов О.В.* Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г. // НА ИА НАНУ. — 1989/207.
- Серов О.В.* Летописное село Кучары // Проблемы вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. Тез. доп. першої наук.-практ. конференції. Білгородка. Жовтень 1991 р. — К., 1991.
- Серов О.В., Левада М.Е., Максюк К.* Археологические исследования на Киевщине экспедиции КОУК в 1990 г. // НА ИА НАНУ. — 1990/179. — С. 36—38.
- Серов О.В., Циндровская Л.А.* Отчет об охранных исследованиях на Киевщине экспедиции Облуправления культуры в 1991 г. // НА ИА НАНУ. — 1991/181.
- Тищенко К.* Іншомовні топоніми України. — Тернопіль, 2010.
- Buikstra J.E., Ubelaker D.H.* Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains // Arkansas Archeological Service, Research Series. — 1994. — № 44. — С. 18—19.
- Piontek J., Iwanek B., Segeda S.* Antropologia o pochodzeniu Słowian. — Poznań, 2008.
- Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M.* Recommendations for Age and Sex Diagnosis of Skeletons // Journal of Human Evolution. — 1980. — Vol. 9. — P. 517—549.
- Martin R.* Lehrbuch der Anthropologie. — Jena, 1928.

Надійшла 15.09.2015

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ИЗ РАСКОПОК МОГИЛЬНИКА ДРЕВНЕРУССКОГО ВРЕМЕНИ ЛУКА (КУЧАРЫ)

Охарактеризован антропологический материал из могильника эпохи Киевской Руси Лука (Кучары). Поданы результаты сопоставления его материалов с синхронными и хронологически близкими популяциями славян и их соседей. Мужская и женская группы из Луки демонстрируют сильный восточный характер связей с населением салтово-маяцкой культуры. Принимая во внимание морфологию, статистический анализ краниологического материала, а также данные одонтологии, мы склоняемся к мысли, что предки населения с. Кочары могли происходить из контактной зоны, где были представлены носители салтово-маяцкой культуры и восточнославянские популяции, которые имели балтскую биологическую основу или являлись собственно балтами.

Т.О. Рудич

ANTHROPOLOGICAL MATERIAL FROM EXCAVATIONS AT LUKA (KUCHARY), AN ANCIENT RUS BURIAL GROUND

Described is the anthropological material from the burial ground Luka (Kuchary) of Kyiv Rus period. Presented are the results of its comparison with the synchronous and chronologically close populations of the Slavs and their neighbours. Men's and women's groups from Luka show a strong eastern nature of its relation to the population of Saltovo-Mayak culture. Taking into account the morphology, a statistical analysis of craniological material, as well as odontological data, the author abandons herself to the idea that the Kuchary population's ancestors could have come from the contact zone where the carriers of Saltovo-Mayak culture and Eastern Slavonic population, having developed on the Baltic biological base, had been presented.